

лообразным» расширением на асимметричном рабочем конце, довольно сильно стлаженном с левого края, и относительно простым оформлением рукояти с включением 1—3 поперечных линий-разделителей (№ 1, 2, 7, 10 — первый комплекс); 2) орудия удлиненных пропорций с более узкими рабочими частями, со следами от разрезания на поверхности и залощенным рабочим концом, сечение эллипсовидное (№ 3, 4, 6, 9 — первый комплекс; около 5 экз. второго комплекса); 3) лопаточка с навершием сердцевидной формы с шипом (№ 5 — первый комплекс); 4) орудия из бивня.

Имеется основание рассматривать лопаточки в качестве отличимых от лоцил орудий, связанных с женским образом.

В работе на примерах по другим стоянкам показана связь лопаточка — статуэтка.

Предложенный материал является основой для дальнейшей работы над лопаточками в пределах костенковско-авдеевской культуры с целью создания типологии орудий и выяснения их назначения.

S. A. Demeshchenko

SMALL DLEDES FROM THE LATE PALEOLITHIC SETTLEMENT KOSTYONKI I

Ivory stock of the Kostyonki-Avdeyevka late-paleolithic culture embraces a category of small blades which are scantily studied and require creation of typology.

The paper is devoted to small blades from Kostyonki I, one of the settlements of the mentioned culture. The morphological and tracelological analyses carried have permitted suggesting primary discrimination of the blades, publishing new data, outlining trends for further investigations.

Small blades from Kostyonki are divided into the following groups: 1) instruments with an «oar-like» bulge on an asymmetrical working tip rather well smoothed on the left side and with a relatively simple form of a grip adorned with one-three cross lines-dividers (Nos 1, 2, 7, 10 as the first set); 2) instruments of elongated shapes with narrower working parts, with traces of cutting on the surface and a glossy working tip, ellipsis-like section (Nos 3, 4, 6, 9, as the first set; about 5 samples of the second set); 3) a blade with a heart-shaped pommel and a pin (No 5 as the first set); 4) instruments made of a tusk.

There are grounds to treat these small blades as instruments differing from rollers and associated with a female image. The blade-statuettes relation is shown in the paper using findings from other sites as examples.

The findings suggested here form a basis for the further study of small blades in the frames of the Kostyonki-Avdeyevka culture with the aim to create typology of the instruments and to throw light on their use.

Одержано 4.10.94

ДО ПИТАННЯ ПРО КОЛЕСО В ТРИПІЛЬСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

С. О. Гусєв

Публікація присвячена одному з найбільш проблематичних аспектів вивчення трипільської культури — застосуванню трипільцями колеса. Археологічні знахідки, зроблені, зокрема, в процесі досліджень поселень Середнього Побужжя, переосмислення раніше одержаних даних, дозволяють звернутися до проблеми і спробувати зробити попередні висновки.

Питання про колесо в Трипільлі практично лише окреслено. Його позитивне розв'язання на сучасному етапі дослідження культури базується, в основному, на паралелях з Кавказом¹ та іншими територіями², де в енеоліті колесо

© С. О. ГУСЄВ, 1995

набуло широкого вжитку, а також на економічних апріоріях. Розглядаючи дану проблему, Т. Г. Мовша дійшла висновку, що поява колеса в Трипільлі цілком можлива і виправдана, оскільки вона обумовлювалася необхідністю освоєння нових територій, переселенням на значні відстані, а, загалом, є результатом досить високого рівня розвитку ранньоземлеробського суспільства³.

Основні трудові процеси ранніх землеробів були пов'язані з сезонними польовими роботами, виконання яких неможливе без напруження трудових зусиль в мінімально короткий час. Переважна більшість фахівців у зв'язку з цим визнають застосування тяглових тварин (бика/тура) у роботі на полях⁴. П. І. Кожин відзначав, що перше ж використання тягової сили бика в оранці повинно було привести до використання цієї ж сили для транспортування врожаю⁵. С. М. Бібіков вважав, що при таких перевезеннях трипільці могли користуватися волоком, запряженим парою великої рогатої худоби⁶. Очевидно, саме такий вид транспорту передають моделі трипільських саней, на багатьох з яких спереду схематично зображувалися одна, частіше дві голівки биків — ніби запряжка⁷. Разом з тим, при транспортуванні великої ваги не виключено застосування і принципу кочення. Трипільцям вже був добре відомий рух замкнутого циклу по колу, що засвідчують археологічні знахідки свердел, маховиків для веретен тощо. Тоді ж з'являється і обертальний пристрій для формування керамічного посуду — своєрідний примітивний гончарний круг⁸.

У ролі тягла в цей час міг використовуватися не тільки бик, а й кінь. Присутність у Трипільлі домашнього коня (*Equus caballus* L.) сумнівів не викликає — в комплексах багатьох поселень неодноразово траплялися його остеологічні рештки⁹. Крім того, кінь документується мальованими (Варварівка VIII¹⁰, Більче-Золоте¹¹) і пластичними (Сушківка¹²) зображеннями, що вказує на глибоке проникнення його в різні ланки трипільського життя. У близькій Трипільлю культурі Кукутень, як вважає В. Думітреску, кінь став навіть символом влади¹³. Доречно згадати твердження окремих науковців, що в словнику стародавнього населення Північно-Причорноморської зони слова «кінь» та «колесо» з'явилися одночасно в добу енеоліту, раніше, ніж «бронза» та «залізо»¹⁴, саме в цей час існувала і трипільська культура. Втім, практика показує, що сільськогосподарська землеробська спеціалізація закріпила за першими транспортними засобами все ж бика як тяглову силу при найпростішому способі кріплення важкого колеса без маточини¹⁵.

Таким чином, наявність різного тягла та досить високий рівень розвитку привласнюючої економіки може розглядатися як необхідна умова існування колісного транспорту в трипільському середовищі. Сподівань на знахідки самих коліс, тим більше возів у натуральному вигляді, мало. Найбільш ранні документовані свідчення колісниць в регіоні датовані рубежем III—II тис. до н. е.¹⁶, тому при з'ясуванні цього питання археологічним джерелом можуть стати лише опосередковані дані, серед яких провідне місце належить глиняним моделям.

У численному асортименті трипільських артефактів іноді трапляються глиняні кружальця з отворами в центрі. Більшість з них справедливо класифікується як прясла-маховики для дерев'яних веретен. Проте окремі екземпляри навряд чи могли бути такими, оскільки їх невеликі розміри та мала вага не давали необхідного обертального моменту веретену. Отже, кружальця мали інше призначення. У літературі висловлювалося припущення, що це були моделі колішат. Вони широко відомі в енеоліті Південно-Східної Європи¹⁷, в тому числі і на багатьох трипільських поселеннях Молдови (Варварівка VIII, Костешти IV, Бринзени II)¹⁸, Подністров'я (Велика Слобідка, ур. Хрещате)¹⁹, Середнього Побужжя (Ворошилівка, Курилівка)²⁰. З моделями візків вотивного змісту В. І. Маркевич пов'язував оздоблені колішата з Варварівки XV²¹. Однак на сьогоднішній день залишається не визначеним, який саме вигляд мали візки. Можливо їм належали донині не пояснені фрагменти оригінальних поробок з Немирова²² (рис. 1, 2) і Володимирівки²³ (рис. 1, 3)?

Останнім часом все більше уваги привертають знахідки зооморфних ста-

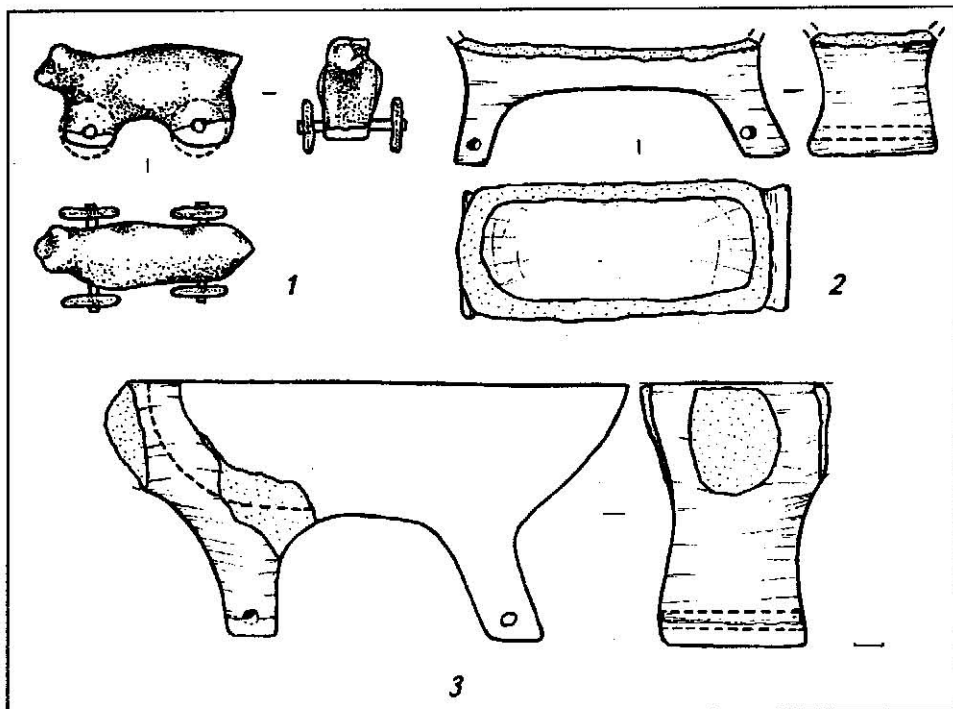

Рис. 1. Вироби трипільської культури з отворами-втулками в ніжках (1 — Ворошилівка; 2 — Немирів; 3 — Володимирівка).

туєток зі спареними ногами, що мали поперечні наскрізні отвори. Уламки таких фігурок були виявлені в Кошилівцях²⁴, Піщаній²⁵, Кароліні²⁶. Невелика, а головне — практично ціла скульптурка з Ворошилівки особливо примітна в даному плані. Вона була виготовлена з глини, до якої додавався пісок, шамот та жорства. Випал посередній, колір сіро-жовтий. Зображення нагадує бика (бовид/овид за класифікацією В. І. Балабіної²⁷). Маленька голівка з невиразно змодельованою мордою, відбитими рогами і короткою шиєю була посаджена на товстий, майже циліндричний тулуб. Широка спина за невеликим клубним горбиком завершувалася ледь помітним заціпом-хвостом. Такі ж, як і тулуб, міцні спарені ніжки. У нижній частині кожної з пар поперечний отвір діаметром до 5 мм. По його краях помітна люфтова спрацьованість (рис. 1, 1).

Основне питання полягає в тому, для чого в ніжках зооморфних фігурок пророблялися отвори-втулки? У комплексі майданчика № 9 Ворошилівського поселення разом з описаною статуеткою виявлено кілька моделей коліщат, діаметром 1,5—2 см з двох-трьохміліметровими отворами в центрі, схожих до тих, про які згадувалося вище. Ми спробували поєднати ці знахідки і реконструювати їх як зооморфну фігурку на колесах (рис. 2).

Як найближчі аналогії можуть бути залучені моделі візків з верблюдом-

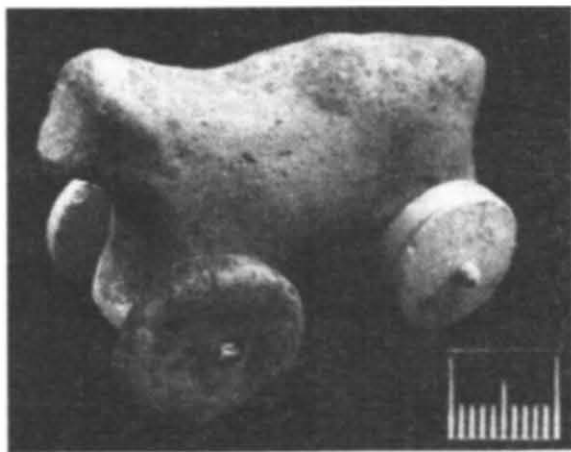

Рис. 2. Реконструкція зооморфної статуетки на колесах. Ворошилівка.

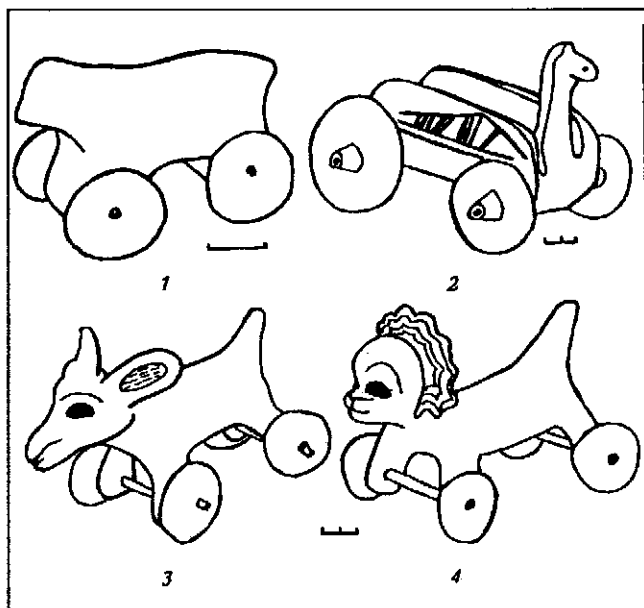

Рис. 3. Стародавні зооморфні фігурки на колесах (1 — Во-рошилівка (Трипілья); 2 — Алтин-депе (розвинута бронза); 3—4 — Месоамерика (ольмеки).

пам'яток³⁵). Усі вони інтерпретовані дослідниками як іграшки, а частіше — як культові предмети, що імітують свої широко відомі прототипи. Що ж приховують у собі трипільські фігурки на колесах? Щоб спробувати відповісти на це запитання звернемося до феноменального явища в середовищі ранньоземлеробських культур I тис. н. е. Месоамерики. В ольмеків, тольтеків можна зустріти чимало глиняних скульптурок на колесах, які зображують собаку, вовка, ягуара, оленя (рис. 3, 3), мавпу (рис. 3, 4), навіть крокодила, забарвлених в неприродні сині, жовті і чорні кольори³⁶. Однак у практичному житті до приходу європейців (XVI ст.) вони не користувалися колісними перевезеннями³⁷. С. де Боргеді пояснює це, з одного боку, відсутністю в Центральному Веракрусі та на гористому узбережжі Мексиканської Затоки зручних доріг, з другого — індієць не володіли тягловими тваринами (лами та альпака в domestikованому вигляді використовувалися як в'ючні гірські тварини)³⁸. Рух на колесах в стародавніх цивілізаціях Месоамерики став пріоритетно церемоніальним актом. Можливо, схожа ситуація склалася і в ранніх землеробів Старого Світу? На наш погляд, як і всі трипільські зооморфні статуєтки, фігурки на колесах мали сакральний характер. На коліщатах вони добре рухалися і ритуальне дійство за їх участю набувало особливого, піднесеного, «живого» звучання.

Таким чином, питання про колесо в трипільській культурі до певної міри стає поясненим. Хоч говорити про існування у трипільців колісного транспорту можна лише в гіпотетичному плані, все ж не викликає сумніву, що вони знали колесо і застосовували його, зокрема в своїх культових обрядах.

Примітки

¹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 128.

² Дергачев В. А., Сорокин В. Я. О зооморфном скипетре из Молдавии и проникновении степных энеолитических племен в Карпато-Дунайские земли // Изв. АН МССР.— 1986.— № 1.— С. 54—65.

бактріаном на колесах з шарів розвинутої бронзи Алтин-депе та Намазги (Середня Азія)²⁸, одна з яких відтворена В. М. Массоном²⁹ (рис. 3, 2) та культова скульптурка коня на колесах, що везе на колісниці ритуальний Сонячний диск з Трудхольма (доба бронзи, Данія)³⁰. Тварини і возики на коліщатах з різним ступенем реалістичності виконання часто моделювалися в культурах бронзового — ранньозалізного віку Центральної і Східної Європи, Кавказу, Середньої Азії та Близького Сходу (Тепе Гавр³¹, Намазга IV—V³², Отомань³³, Штреппверг³⁴, ряд скіфо-сарматських

³ *Мовша Т. Г.* К вопросу о колесном транспорте в трипольской культуре // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. докл.— Ереван, 1982.— С. 104—106.

⁴ *Бибииков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевская на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 282; *Бибииков С. Н.* Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА.— 1965.— № 1.— С. 48—62; *Маркевич В. И.* Указ. соч.— С. 137—139; *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— С. 147, 148 та ін.

⁵ *Кожин П. И.* К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия.— М., 1985.— С. 170.

⁶ *Бибииков С. Н.* Раннетрипольское поселение...— С. 176.

⁷ *Кравец В. П.* Глиняные трипольские модели саночек и челна в коллекциях Львовского исторического музея // КСИИМК.— 1951.— Вып. 39.— С. 127—131; *Рижов С. М.* Моделі саней з пізньотрипольських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя // VI Вінницька обл. істор.-краєзнав. конф.: Тези доп.— Вінниця, 1988.— С. 4, 5.

⁸ *Маркевич В. И.* Указ. соч.— С. 129.

⁹ *Бібікова В. І.* До історії domestикації коня на південному сході Європи // Археологія.— 1969.— Т. XXII.— С. 55—67; *Цалкин В. И.* Древнейшие домашние животные Восточной Европы // МИА.— 1970.— № 161.— С. 77.

¹⁰ *Маркевич В. И.* Указ. соч.— С. 27.— Рис. 26, 27.

¹¹ *Боговский Б. Л.* Орудия производства и домашние животные Триполья.— Л., 1937.— Табл. XVI, 2, 3.

¹² *Козловська В.* Точки трипільської культури на Гуманщині // Трипільська культура на Україні.— К., 1926.— Вып. I.— Мал. 4.

¹³ *Думитреску В.* Искусство культуры Кукутень // Румынская литература.— 1984.— № 9.— С. 61.

¹⁴ *Child G. V.* The Aryans. A study of Indo-European Origins.— N. Y., 1926.

¹⁵ *Piggott S.* The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence // PPS.— 1968.— XXXIV.— P. 266—318; *Кожин П. И.* Указ. соч.— С. 171, 172.

¹⁶ *Чередищенко Н. Н.* Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 135—150; *Piggott S.* The Earliest Wheeled Transport (from the Atlantic Coast to the Caspian Sea).— Thames and Hudson.— London, 1983.— P. 35—42; *Избицер Е. В.* Конструкция колес повозок эпохи ранней бронзы Восточной Европы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.): Тез. докл.— К., 1991.— С. 99, 100.

¹⁷ *Vona L.* Clay Models of Bronze Age Waggons and Wheels in the Middle Danube Basin // АН.— 1960.— 12.— P. 99.

¹⁸ *Маркевич В. И.* Указ. соч.— С. 128.

¹⁹ *Мовша Т. Г.* Указ. соч.

²⁰ Дослідження автора.

²¹ *Маркевич В. И.* Указ. соч.

²² Зберігаються у наукових фондах Державного Ермітажу, інв. № ЮП/Н423. Публікація виробу в кн.: Энеолит СССР // Археология СССР.— М., 1982.— С. 296.— Табл. LXXVI, 12, видається нам не зовсім вдалою.

²³ Зберігаються у наукових фондах Національного музею історії України, інв. № 212/11. Графічна реконструкція виконана з урахуванням подібності Володимирівського виробу до зооморфної посудини на двох спарених ніжках, але без отворів-втулок, з поселення Петрени, яка зберігається в наукових фондах Одеського археологічного музею НАН України, інв. № 19920.

²⁴ *Cehak H.* Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce // Światowit.— Warszawa, 1933.— Т. XIV.— Табл. X.— мал. 6, 7.

²⁵ *Розкопки В. О.* Круця та С. М. Рижова. Висловлюю ширшу вдячність авторам розкопок за надану можливість ознайомитися з матеріалами.

²⁶ Зберігаються у наукових фондах Вінницького краєзнавчого музею, інв. № А2285.

²⁷ *Балабина В. И.* Зооморфная пластика культуры Триполье.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1990.— 26 с.

²⁸ *Ганялин А. Ф.* Алтын-депе // ТИИАЭ.— 1959.— Т. V.— С. 32, 34.— Табл. V; *Кузьмина Е. Е.* Этапы развития колесного транспорта Средней Азии в эпоху энеолита и бронзы // ВДИ.— 1980.— № 4.— С. 15.— Рис. 2, 1, 13.

²⁹ *Массон В. М.* Первые цивилизации.— Л., 1989.— Т. V.— С. 161.— Рис. 38.

³⁰ *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь.— М., 1990.— Рис. 84.

³¹ *Горелик М. В.* Боевые колесницы Переднего Востока III—II тыс. до н. э. // Древняя Анатолия.— М., 1985.— С. 195.— Табл. I.— Рис. 5.

³² Кузьмина Е. Е. Указ. соч.— Рис. 2, 11, 12.

³³ Балагури Э. А. Культура Оттомань // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. I.— С. 424.— Рис. 113, 20.

³⁴ История Европы.— М., 1988.— Т. I.— Рис. 86.

³⁵ Авдусин Д. А. Археология СССР.— М., 1977.— С. 134.— Рис. 51; Häusler A. Zur ältesten geschichte von Rad und Wagen // EAZ.— 1981.— 22.— L. 4.— P. 630.— Таfl. 6.— P. 631.— Таfl. 7, 1, 2; Азбунов М. В. Путешествие в загадочную Скифию.— М., 1989.— С. 64, 65; Мошкова М. Г. Савроматы и сарматы в Волго-Донском междуречье, Южном Приуралье и Северном Причерноморье.— Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР.— М., 1989.— С. 334.— Таfl. 79, 7.

³⁶ Borhegyi de S. F. Weels and Man // Archaeology.— 1970.— V. 23.— № 1.— P. 22, 23; Diehl R. A., Mandeville M. D. Tula and Wheeled Animal Effigies in Mesoamerica // Antiquity.— 1987.— V. 61.— № 232.— P. 242.— Fig. 2, 3.— P. 243.

³⁷ Альперович М. С. Древнейшие индейские цивилизации Америки.— История Латинской Америки с древнейших времен до начала XX века.— М., 1991.— С. 7.

³⁸ Borhegyi de S. F. Op. cit.— P. 23, 24.

С. А. Гусев

К ВОПРОСУ О КОЛЕСЕ В ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Вопрос об использовании колеса в трипольской среде в современной литературе лишь поставлен. Его предварительное позитивное решение основывалось на параллелях с сопредельными территориями Северопричерноморской энеолитической зоны (В. И. Маркевич, В. А. Дергачев, В. Я. Сорокин) и на оценке общего экономического уровня развития трипольского общества (Т. Г. Мовша). Археологическим подтверждением знакомства носителей трипольской культуры с колесом могут служить находки миниатюрных моделей колесиков. Продолжительное время оставалось неясным, каким изделиям они принадлежали. Находка в комплексе площадки № 9 среднетрипольского поселения Ворошиловка зооморфной статуэтки с отверстиями-втулками в ногах и моделей колесиков позволила автору, учитывая аналогии из древнейших обществ Старого и Нового Света, реконструировать их как культовую фигурку на колесах. Таким образом, проблема использования колеса носителями трипольской культуры в определенной степени объяснена, оставив, вместе с тем, открытым вопрос о существовании колесного транспорта.

S. A. Gusev

CONCERNING THE PROBLEM ON A WHEEL IN TRIPOLIAN CULTURE

The problem on usage of a wheel in Tripolie is only posed in the present-day literature. Preliminary positive solution of the problem was based on parallels with adjacent territories of the Northern Black Sea aneolithic zone (V. I. Markevich, V. A. Dergachev, V. Ya. Sorokin) and on estimation of the general economic level of development of the Tripolian society (T. G. Movsha). Findings of miniature imitations of wheels serve an archaeological proof of the fact that the Tripolian culture carriers knew a wheel. It was vague for a long period of time to what products those imitations of wheels belonged. A finding of a zoomorphous statuette with holes-bushes in legs and imitations of wheels in an assemblage of plot No. 9 from the mid-Tripolian settlement Voroshilovka permitted the author to reconstruct those things as a cult statuette on wheels. So, the problem on use of a wheel by carriers of Tripolian culture is explained to a certain extent, though the though the problem on existence of a wheeled transport is still leaved open.

Одержано 13.11.92